

Käännösstrategiat ja diskurssit

Analyysi 1600–1800-lukujen ranskalaisista Lapin-kuvauksista ja niiden moderneista suomennoksista

MERJA TORVINEN

Väitöksenalkajaisitelmä Oulun yliopistossa 14. elokuuta 2020

”Ruotsalaisia emme ole, venäläisiksi emme halua tulla, olkaamme siis suomalaisia”. Eräs kirjakielemme merkkihenkilöistä, J.V. Snellman, on näin kuvannut aikalaisensa A.I. Arwidssonin poliittista ajattelua (Klinge 1997). Vaikka kyseessä oli hyvinkin yksinkertainen kärjistys, iskulause kuvaa hyvin sitä ainutlaatuisuuden ajatusta, joka omaan ja kansalliseen identiteettiin tavanomaisesti liitetään.

Keitä me suomalaiset olemme ja mitä on suomalaisuus? Entä mitä meistä maailmalla tiedetään ja ajatellaan? Nämä kysymykset ovat nykyäänkin yhtä ajankohtaisia kuin J.V. Snellmanin aikaan: vaikka Suomen itsenäistymisestä on jo kulunut yli 100 vuotta, suomalaisuuden määrittäminen ja (oikeanlaisen) Suomi-kuvan välittäminen maailmalle on edelleen tärkeä osa yhteiskunnallista politiikkaa. Kun aikoinaan tuoreena romaanisen filologian maisterina törmäsin joukkoon 1600–1800-lukujen ranskalaisia Lapin-kuvauksia, minäkin kiinnostuin heti: mitä matkakertomukset kertovat meistä?

Väitöskirjani keskeisenä lähtökohtana on siis kysymys identiteetistä. Lappi on houkuttellut matkailijoita halki vuosisatojen, ja matkakirjallisuudella on ollut merkittävä rooli Suomi-kuvan luojana maailmalla. Erilaisia Lappi-kuvauksia on esiintynyt eurooppalaisessa kirjallisuudessa varhaisista ajoista lähtien, ja Lapin tenho puree edelleen nykyturisteihinkin. Kun väitöstutkijana ja myöhemmin opettajana olen päässyt asumaan ja työskentelemään ulkomailla, olen ollut ylpeästi ja häpeilemättä lappilainen – eksoottinen lisäarvo kuulijan silmissä on yleensä ollut taattu, vaikka varsin usein käsitys Lapista ja Suomesta on pohjautunut stereotyyppioihin ja keskustelukumppanini onkin voinut hieman pettyä kuullessaan, ettei Lapissa ole jääkarhuja eikä porojakaan saa metsästä.

Suomi-kuvan kehittymisestä on jo tehty tutkimusta muun muassa brittiläisestä ja venäläisestä näkökulmasta (esim. Halmesvirta 1990; Salminen 2000), mutta ranskalaisen kohdalla on tähän asti ollut tutkimuksellinen aukko. Tässä väitöstyössäni olen tarkastellut kolmea ranskalaista Lapin-kuvausta, jotka kuvaavat kunkin kirjoittajan – Jean-François Regnardin, Réginald Outhier’n ja Xavier Marmier’n – matkaa pohjoiseen, Tornionjokilaaksoon, ja jotka ajoittuvat 1600–1800-luvuille. Matkakuvausten kielellisen ja sisällönanalyysin kautta olen halunnut selvittää, millaista kuvaa matkakirjat luovat Lapista, suomalaisista ja saamelaisista. Mitkä aiheet ja teemat toistuvat matkakertomuksissa ja millaiset piirteet hallitsevat ranskalaisten matkamiesten käsitystä Suomesta ja Lapista?

Yksi väitöskirjani keskeisistä tuloksista on, että ranskalaisten matkateosten kuvaukset suomalaisista ja saamelaisista ovat – odotuksenmukaisestikin – monelta osin stereotyyppisiä ja vuosisadalta toiselle toistuvia. Lapin-kuvausten kirjoittajat esimerkiksi kauhistelevat saunan kuumuutta ja ihmettelevät pohjoisen asukkien (usein liiallista) alkoholinkäyttöä. Toisaalta analyysi osoitti kuitenkin myös selkeitä eroja Lapin-kuvauksissa. Esimerkiksi 1600-luvun matkakuvauksessa korostuu erityisesti saamelaisia koskeva stereotyyppinen aines: saamelaiset kuvataan ulkonäöltään kummallisina vaeltavina villeinä ja alkoholia juovina noitina, jotka kaiken lisäksi ovat seksuaalisesti hyvin vapautuneita. Suomalaiset jäävät suorastaan sivuosaan tässä Regnardin Lapin-kuvauksessa, mutta heihinkin liitetään samat villiyyden ja juomisen diskursit sekä tietysti saunominen. Myöhemmissä kuvauksissa näkökulma suomalaisiin ja saamelaisiin kuitenkin laajenee ja monipuolistuu: eksotismista siirrytään 1700-luvulla säälin ja kurjuuden kuvauksiin ja sitten 1800-luvun romantismiin, jolloin erityisesti suomalaisuutta aletaan kuvata hyvin positiivisessa sävyssä.

Tekstit eivät synny tyhjiössä, irrallaan todellisuudesta. Niinpä on luonnollista, että tekstinulkoinen todellisuus, kuten Tornionjokilaakson asutuksen lisääntyminen ja yhteiskunnallinen järjestäytyminen, näkyy myös aineistoni matkakuvauksissa. Esimerkiksi 1700-luvun Lapin-kuvauksessa nousevat esiin eri sosiaaliset ryhmät ja hierarkiat, kuten maaseudun suomenkieliset talonpojat ja kaupungin ruotsinkieliset porvarit. Vaikka kielellisesti tekstiin rakentuu myös ylhäältä päin tulevia uskonnollista ja sosiaalista elämää ohjaavia sääntöjä, pakkoja ja velvollisuuksia, suomalaiset esiintyvät tekstissä aktiivisina toimijoina ja yhteiskunnan jäseninä, mikä näkyy muun muassa eri ammatteihin viittaavien nimisanojen runsautena aineistossa.

Matkakuvauksissa näkyy myös kristinuskon ja sivistyksen leviäminen Lappiin, ja suomalaisten lukutaitoa ja kristillisyyttä kehutaan sekä 1700- että 1800-luvun kuvauksissa. Myöhäisintä Lapin-kuvausta määrittää vahva romanttinen vire: suomalaisuus rakentuu ennen kaikkea sinnikkäänä talonpoikaisuutena, johon kuuluvat erottamattomana osana vaatimattomuus, työteliäisyys ja kristillinen sivistys, saunakulttuuria unohtamatta. Talonpoikaisdiskurssin korostuminen näkyy esimerkiksi tekstiaineiston nimisanoissa: *paysan* ‘talonpoika’ on kansallisuuden ohella yleisin tapa nimetä suomalaisia. Yhteiskunnallinen järjestyneisyys puolestaan tulee esiin muun muassa aineistossa esiintyvistä lukuisista ammattinimikkeistä. Kiinnostavasti Marmier’n suomalaiskuvauksissa kuuluu myös aikakaudelle tyyppillinen rotudiskurssi, joka, toisin kuin esimerkiksi saman aikakauden brittimatkaajien Suomi-kuvauksissa, rakentaa kuvaa suomalaisista valkoisen rodun kelpo edustajina.

Saamelaisten osalta kuvaus on jakautunut. 1700-luvun matkakertomuksesta tutut kurjuuden, alkoholinkäytön ja säälin diskurssit kaikkuvat myös 1800-lukulaisen matkakuvauksen saamelaiskuvauksissa. Marmier kuvaa retkikunnan saamelaisoppaan positiivisessa valossa, jopa romantisoiden, mutta muut saamelaiset saavat vähemmän mairittelevia kommentteja. Mukaan tulee kuitenkin aiempiin matkakuvauksiin verrattuna myös uusia sivistystä, kristillisyyttä ja yhteiskunnallista osallisuutta implikoivia osadiskursseja. Vaikka aineistoni myöhäisimmässäkin teoksessa nomadisuus on edelleen saamelaisuutta olennaisesti määrittävä piirre, 1800-luvun saamelaiset eivät kuitenkaan enää ole yhteiskunnan marginaalissa.

Ikänsä puolesta ranskalaiset matkakuvaukset kuuluvat jo niin kutsuttuihin harvinais-kirjoihin, joihin ei kuka vain pääse käsiksi. Minunkin ensimmäinen kosketukseni näihin Lapin-kuvauksiin oli itse asiassa suomennosten kautta. Se ei sinänsä ole ihme, sillä merkittävä osa Suomessa julkaistavasta kirjallisuudesta on käännettyä.

Kääntäjät ovat tärkeässä asemassa kahden (tai useammankin) kulttuurin välissä, toiseuden varsin usein näkymättöminä välittäjinä. Kieleltä toiselle ja kulttuurista toiseen kääntäminen ei kuitenkaan onnistu ilman jonkinasteisia muutoksia, ja kääntäjän on työssään tehtävä monenlaisia päätöksiä. Mitä käännetään – koko teksti vai osia? Kenelle teksti käännetään? Ja ennen kaikkea: miten käännetään? Historiallisissa teksteissä erottavana tekijänä on vielä kielen, kulttuurin ja yhteiskunnan lisäksi aika. Erityisen kiinnostavaa Lapin-kuvausten suomennoksissa on, että niissä matkakirjojen toiseus ikään kuin kertautuu, kun suomalainen kääntäjä kuvaa Suomea ranskalaisten silmien kautta. Ranskalaiset Lapin-kuvaukset on käänntänyt 1900-luvun jälkimmäisellä puoliskolla yksi ja sama kääntäjä, Marja Itkonen-Kaila. Ensimmäistä tutkimuskysymystäni seurasikin heti toinen: miten nämä vanhat Lapin-kuvaukset oikeastaan on käännetty suomeksi?

Tätä kysymystä lähestyin toisaalta kääntäjähaastattelun ja toisaalta suomennosten kielellisen ja sisällönanalyysin kautta. Kääntäjähaastattelun avulla sain käsitystä Lapin-kuvausten käänntöprosessista ja suomentajan roolista siinä; suomennosten kielellisen ja sisällönanalyysin avulla tarkastelin sekä kääntäjän omia lisäyksiä suomennoksiin eli paratekstejä (ks. esim. Genette 1997 [1987]) että muita käänntöksissä ilmeneviä vaihtoksia ja niiden vaikutuksia käänntöksiin teksteinä ja tekstien luomaan kuvaan suomalaisuudesta ja saamelaisuudesta.

Tutkimuksessani selvisi, että matkakuvausten suomennosprosessissa kääntäjällä on ollut poikkeuksellisen monipuolinen ja aktiivinen työnkuva ja rooli, sillä hän on saanut toimia niin tutkijana, kielenkääntäjänä kuin kustannustoimittajanakin. Tutkimuksessani tuli myös selvästi esille se, miten nämä roolit vielä kehittyivät ja laajenivat käänntösten välillä. Tämä näkyy erityisesti suomennosten parateksteistä. Tutkimusaineiston viimeisimmän teoksen, Marmier'n matkakuvauksen suomennoksen paratestit eroavat sekä laadultaan että määrältään Outhier'n ja Regnardin teosten käänntöksistä, sillä niihin kirjoittautuu jo pelkän kääntäjän sijaan pikemminkin tarkka historian- ja kirjallisuudentutkija, joka laajan ja kattavan lähdeaineiston avulla luo suomalaiselle lukijalle kokonaiskuvaa teoksen historiallisesta kontekstista. Kääntäjähaastattelusta kävi ilmi, että tähän vaikutti paitsi suomentajan oma innostus ja kiinnostus tehdä laajaa taustatutkimusta, myös kunkin teoksen suomennosprosessiin käytettävissä ollut aika.

Suomentajalla vaikuttaa olleen käännoistyössä kaksi päätavoitetta: toisaalta uskollisuus alkutekstille ja toisaalta lojaalisuus lukijalle. Suomentaja profiloituuikin teksteihin paitsi osaavana kielenkääntäjänä, joka avaa suomalaisille lukijoilleen tekemiään käännovalintoja, myös kulttuuris-historiallisena asiantuntijana, joka on tarpeen mukaan korjannut ja oikaissut lähdetekstien sisältämiä virheitä. Tällainen käännostrategia tuo kääntäjän roolin tekstin tuottajana ja toimittajana tavanomaista enemmän esille. Diskursiivisesti kääntäjän parateksti, erityisesti korjaavat kommentit, rakentaa myös hierarkiaa, jossa suomentajan ääni asettuu ranskalaisen kirjoittajan yläpuolelle ja näin opastaa suomalaista lukijaa kohdetekstin luennassa ja tulkinnassa. Samalla kääntäjä asemoi ranskalaiset matkakertomukset oman aikansa tuotteiksi, joiden sisältämiä virheitä ja väärinkäsityksiä suomalainen lukija voi huvittuneena ihmetellä.

Suomennosten kielellinen analyysi paljasti, että käännookset eroavat alkuteoksista niin vuorovaikutuksen tasolla, viesteinä kuin todellisuuden kuvaajinakin. Suomennosten ja lähdetekstien verbien tilastollinen vertailu esimerkiksi osoittaa, että käännoosten tekstimaailma on ranskalaisia kuvauksia konkreettisempi ja dynamisempi. Kääntäjän käsissä tekstit myös selkeytyvät ja yksinkertaistuvat kielellisesti sekä mukautuvat suomen kielen normeihin: monet suomentajan käännovalinnoista kertovat kääntäjän pyrkimyksestä idiomaattiseen kielenkäyttöön ja sujuvaan ilmaisuun. Suomennoksissa esiintyneet semanttiset merkitysvaihdoksetkin olivat useimmiten seurausta kulttuurisesta filteröinnistä eli lukijan huomioonottavasta käännostrategiasta.

Erityisen kiinnostava ilmiö suomennoksissa oli kuitenkin se, että kääntäjän käsissä ranskalaiset kuvaukset muuttuivat myös alkuperäisiä kuvailevammiksi ja tunnepitoisemmiksi. Tällainen deskriptiivisyyden ja affektin kasvu näyttää analyysini perusteella liittyvän erityisesti saamelaiden nimeämiseen. Kääntäjän käyttämät affektiiviset nimisanat, kuten (*lappalais*)ukko ja (*lappalais*)eukko, toimivat kohdetekstissä esimerkiksi ranskalaiskirjoittajien pääosin negatiivisesti väritynyttä saamelaisdiskurssia pehmentävinä elementteinä tuomalla tekstiin arkisen ja tuttavallisenkin vivahteen; toisin paikoin ne myös korostavat kohdekielisen kuvauksen humoristista sävyä sekä ranskalaiskirjoittajien huvittunutta asennetta kuvattaviaan kohtaan. Ilmiötä voi selittää suomentajan oma luenta lähdetekstistä tai mahdollisesti tiedostamatonkin pyrkimys varioida kielenkäyttöä ja tätä myöten tuottaa oletetun käännosideaalin mukainen sujuvakielinen ja lukijan mukaansatempaava suomennos.

Väitöstutkimukseni johtopäätöksenä esitän, että vaikka Lapin-kuvaukset kuuluvat samaan diskursiiviseen jatkumoon, ranskalaisten matkakuvausten välillä on myös suuria diskurssieroja erityisesti suomalaisten kuvauksessa. Osa aineistoni analyysissa esille nousseista diskursseista on odotuksenmukaisestikin stereotyyppisiä ja toistuvia. Tutkimuksessani tulee kuitenkin selvästi esille myös, että diskurssit muuntuvat ja kehittyvät nimenomaan yhteiskunnallisten muutosten mukana, jolloin esimerkiksi negatiivisesti sävyttyneet diskurssit voivat muuttua aiempaa positiivisemmiksi. Väitöstutkimukseni vahvistaa myös käsitystä siitä, miten tärkeä rooli käännoksilla ja kääntäjillä on toiseuden välittäjinä ja diskurssien rakentajina: kohdetekstien paratekstit rekonstekstuaalisivat suomennokset ja ohjaavat suomalaista lukijaa tekstien lukuprosessissa samalla, kun kielelliset ja tekstuaaliset käännosvaihdokset vaikuttavat suomennosten semanttis-diskursiiviseen rakentumiseen.

Käytännöllisestä näkökulmasta tämän tutkimuksen tulokset auttavat ymmärtämään paremmin paitsi Suomi- ja Lappi-kuvan historiallista kehitystä Ranskassa, myös käänösprosessiin liittyvää moninaisuutta ja käänösvalintojen vaikutuksia teksteihin. Vaikka tutkimukseni keskittyi historiallisiin matkakuvauksiin, on todennäköistä, että nykypäivänkin käsitykset suomalaisuudesta ja saamelaisuudesta Ranskassa ja muualakin ulkomailla rakentuvat monilta osin samantyyppisistä aiheista ja teemoista kuin tutkimuksessani esiin tulleet diskurssit. Globaalistuvassa maailmassamme matkakirjat muuttavat muotoaan perinteisistä teksteistä blogeiksi ja vlogeiksi, mutta niiden mielikuvia luova voima ei vähene.

Vanhan sanonnan mukaan mies voi lähteä Lapista, mutta Lappi ei miehestä. Samoin voisi sanoa, että teksti lähtee kääntäjistä, mutta kääntäjä ei tekstistä. Tämän väitöstyöni tavoitteena ei kuitenkaan ole ollut arvottaa käänöksiä, vaan työni pikemminkin osoittaa, miten arvokasta työtä kääntäjät tekevät maailman tekstien uudelleenkirjoittajina. Ilman heitä oma maailmankuvamme ja identiteettimme olisi paljon nykyistä köyhempi – ja tämäkin tutkimus olisi jäänyt tekemättä.

Lähteet

Lähdetekstit

- MARMIER, XAVIER 1842: *Relation du voyage*. – Paul Gaimard (toim.), *Voyages de la commission scientifique du nord, Scandinavie, en Laponie, au Spitzberg et aux Ferøe, pendant les années 1838, 1839 et 1840, sur la Corvette la Recherche*. Tome premier. Paris: Arthus Bertrand.
- 1843: *Relation du voyage*. – Paul Gaimard (toim.), *Voyages de la commission scientifique du nord, Scandinavie, en Laponie, au Spitzberg et aux Ferøe, pendant les années 1838, 1839 et 1840, sur la Corvette la Recherche*. Tome second. Paris: Arthus Bertrand.
- OUTHIER, RÉGINALD 1744: *Journal d'un voyage au Nord. En 1736 & 1737*. Paris: Piget-Durand.
- REGNARD, JEAN-FRANÇOIS 1731: *Voyage de Laponie*. – *Œuvres de M. Regnard* s. 91–292. Nouvelle édition. Révue, corrigée & augmentée. Tome I. Contenant les voyages de Flandres, d'Hollande, Suède, Danmark, la Laponie, la Pologne & l'Allemagne. Paris: Pierre-Jaques Ribou.
- 1750: *Voyage de Laponie*. – *Œuvres de M. Regnard* s. 63–203. Nouvelle édition. Tome premier. Paris: Bordelet.

Kohdetekstit

- MARMIER, XAVIER 1999: *Pohjoinen maa. 1800-luvun Lappia ja Suomea ranskalaisen silmin*. Toim. ja suom. Marja Itkonen-Kaila. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 727. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- OUTHIER, RÉGINALD 1975: *Matka Pohjan perille*. Suom. Marja Itkonen-Kaila. Helsinki: Otava.
- REGNARD, JEAN-FRANÇOIS 1982: *Retki Lappiin*. Suom. Marja Itkonen-Kaila. Helsinki: Otava.

Kirjallisuuslähteet

- GENETTE, GÉRARD 1997 [1987]: *Paratexts. Threshold of interpretation*. Kääntänyt Jane E. Lewin. Cambridge: Cambridge University Press.
- HALMESVIRTA, ANSSI 1990: *The British conception of the Finnish 'race', nation and culture, 1760–1918*. Jyväskylä: Gummerus.
- KLINGE, MATTI 1997: Snellman, Johan Vilhelm. – Kansallisbiografia-verkkojulkaisu. *Studia Biographica* 4. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. <http://urn.fi/urn:nbn:fi:skskbg-003639>.
- SALMINEN, ESKO 2000: *Suomi-kuva Venäjän ja EU:n lehdistössä 1990–2000*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Merja Torvinen: *Käännösstrategiat ja diskurssit – analyysi 1600 – 1800-lukujen ranskalaisista Lapin-kuvauksista ja niiden moderneista suomennoksista*. Acta Universitatis Ouluensis. Series B Humaniora 179. Oulu: Oulun yliopisto 2020. Kirja on luettavissa osoitteessa <http://urn.fi/urn:isbn:9789526226569>.

Kirjoittajan yhteystiedot:
etunimi.sukunimi@gmail.com